

تجلی مفاهیم قرآنی در باغ ایرانی با تأکید بر سوره انسان (نمونه موردی: باغ دولت‌آباد یزد)

محمد رضا پورجعفر* :استاد، گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس
ثریا رستمی: کارشناس طرح و برنامه، سازمان پارکها و فضای سبز شهرداری
علی پورجعفر: دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس
محسن رستمی: کارشناس ارشد معماری

دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم
سال چهارم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۲، ص ۲۲ - ۷
تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۰۷/۸
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۲/۱۰/۹

چکیده

در این مقاله ابتدا با مطالعه باغ‌های ایرانی بویژه دوره اسلامی و بررسی خصوصیات کلی و فضای کالبدی آن (آب، گیاه و...) به بررسی عناصر باغ پرداخته شده است. سپس با بررسی و جستجو در متن قرآن بویژه سوره انسان و تفاسیر مربوط به آن (تفسیرالمیزان و تفسیر نمونه) عناصر بهشت قرآنی در عناصر باغ دولت‌آباد بازخوانی گردیده است. این بازخوانی از طریق تحلیل کالبدی - فضایی باغ دولت‌آباد و انطباق با مفاهیم قرآنی صورت پذیرفته است.

هدف از این مطالعه استخراج وجوه اشتراک نعمت‌های باغ بهشت با عناصر باغ دولت‌آباد بوده و تکنیک مورد استفاده در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی است. گردآوری اطلاعات از طریق بازدید، برداشت میدانی و کتابخانه‌ای بوده و آنالیز اطلاعات جمع‌آوری شده بر اساس قیاس آنها از تفاسیر قرآنی بویژه تفسیر المیزان انجام گردیده است.

نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که عناصر موجود در باغ ایرانی در سوره انسان با عنوان نعمت‌های بهشت قرآنی یاد شده است که این نعمت‌ها بصورت عینی و ذهنی در هم در کالبد باغ و هم در باور طراح آن استعاراتی مادی و معنوی به جا نهاده است.

کلید واژه‌ها: سوره انسان، بهشت قرآنی، نعمت، عناصر باغ دولت‌آباد

۱- مقدمه

آثار بجا مانده از سلوک پیشینیان، کارآمدترین ابزار در بازخوانی مبانی معنوی و معرفتی معماری اسلامی است (مهدوی نژاد، ۱۳۸۳: ۶۲). در این میان طرح باغ‌های ایرانی غالباً آمیزه‌ای از سبک معماری و باغ‌سازی پیش از اسلام و همچنین بعد از اسلام است. باغ‌سازی از زمان‌های دور در ایران وجود داشته است و بعد از ورود آریائیها به ایران که بر آن می‌شوند ایران را چون خاستگاه اولیه‌شان سرسبز و بارور سازند، نمود بیشتری می‌یابد. در کتاب فارسنامه ابن بلخی سلسله پیشدادیان را (هفتمین پادشاه این سلسله) نخستین کسانی می‌دانند که در جهان به احداث باغ پرداخته‌اند. بعد از ورود اسلام به ایران و گرویدن ایرانیان به اسلام، طرح هندسی باغ‌های ایرانی متأثر از جهان‌بینی اسلامی، تصویر بهشت آخرت را تداعی می‌کند (نعیم‌ا، ۱۳۸۵: ۸۵). با توجه به این که توصیف بهشت در کتاب آسمانی اسلام یعنی قرآن در سه سوره الرحمن، واقعه و دهر (انسان) بصورت مفصل بیان شده است، برآنیم تا در این مقاله ضمن بررسی و مطالعه بهشت قرآنی با توجه به تفاسیر و سخنان ائمه و همچنین تفحص در باغ ایرانی به این پرسش‌ها پاسخ داده شود.

۱- الگویی باغ قرآنی در مورد فضای کالبدی و عناصر باغ چیست؟

۲- شاخصه‌های عناصر باغ قرآنی از دیدگاه قرآن و همچنین تفسیرالمیزان چیست؟

۳- چه رابطه‌ای بین نعمت‌های بهشت قرآنی با عناصر باغ ایرانی وجود دارد؟

۱-۱- روش شناسی پژوهش

در این پژوهش روش اسنادی و کتابخانه‌ای با تکیه بر تکنیک‌های توصیفی-تحلیلی و تحلیلی-تفسیری مورد استفاده قرار گرفته است. گردآوری اطلاعات از طریق بررسی محیط با استفاده از برداشت و مشاهده میدانی و کتابخانه‌ای بوده و آنالیز اطلاعات جمع‌آوری شده بر اساس قیاس آنها از تفاسیر قرآنی به ویژه تفسیر المیزان و روایات ائمه انجام پذیرفته است.

۲- باغ ایرانی در دوره اسلامی

اعتقاد به بهشت بعد از مرگ انسان در ادیان مختلف وجود دارد. در کتاب آسمانی اسلام آیاتی وجود دارد که بهشت را در جهان آخرت توصیف نموده است. معماران و طراحان مسلمان نیز با توجه به این توصیفات باغ‌هایی را در جهان ساختند که تمثیلی از بهشتی است که در قرآن توصیف شده است. لذا ایرانیان بهشتی با خصوصیات این دنیا را در این عالم طرح کردند که تصویری از آخرت را تداعی می‌کند. فرهنگ ایرانی انسان را جدا از طبیعت نمی‌داند، بلکه او را همراه با سیر عناصر طبیعت برای پی بردن به آیات و نشانه‌های خدا می‌بیند (ایرانی بهبهانی، ۱۳۸۶). از این رو معماری و هنر ایران به شدت طبیعت‌گرا است. بر اساس اظهار نظر (پورجعفر، ۱۳۸۲، وثیق و پورجعفر، ۱۳۸۷، لبیب‌زاده و دیگران، ۱۳۹۰ و ایرانی بهبهانی، ۱۳۸۶) می‌توان ویژگی‌های زیر را از طراحی باغ ایرانی-اسلامی استخراج نمود (ر.ک به جدول ۱). این ویژگی‌ها و خصوصیات عبارتند از:

جدول ۱- میزان ویژگی‌ها و خصوصیات بکار رفته در باغهای دوره اسلامی ماخذ: نگارندگان ۱۳۹۱

ردیف	ویژگی‌ها	میزان بکارگیری ویژگی‌ها		
		کم	متوسط	زیاد
۱	طراحی باغ چند منظوره و چندعملکرد			
۲	محصور بودن پیرامون باغ			
۳	قرارگیری کوشک در مرتفع‌ترین نقطه باغ			
۴	رعایت مقیاس انسانی			
۵	استفاده از درختان فراوان و سایه دار			
۶	استفاده از خطوط راست در طراحی باغ			
۷	اختصاص بیشترین قسمت باغ به کاشت درختان میوه			
۸	استفاده از یک جوی دائم اصلی			
۹	استفاده از سینه کبکی در کف جوی برای نمایش دادن موج آب			
۱۰	استفاده از گل‌های زینتی بویژه گل سرخ			
۱۱	تقسیم سطح باغ غالباً به چهار بخش			
۱۲	روان نمودن آب بگونه‌ای که صدای آب بوجود آید			
۱۳	قرارگیری حوض یا استخر در مقابل کوشک جهت استفاده از زیبایی آن			

۳- شاخص‌های باغ دولت‌آباد یزد

این باغ با مساحتی بالغ بر ۴۰۰۰۰ مترمربع از مشهورترین و زیباترین باغ‌های دوران زندیه است که در زمان کریم‌خان زند ساخته شده است. شاخص اصلی این باغ بادگیر هشت ضلعی مرتفع آن با ارتفاع ۳۳/۸ متر بلندترین بادگیر جهان شناخته شده است و باعث می‌شود باد در هر جهت به راحتی و به سرعت به قسمت زیرین هدایت شود، از سوی دیگر در زیر این بادگیر حوضی قرار دارد به طوری که با وزیدن باد به سطح آب حوض، هوای خنکی را در داخل بنا ایجاد می‌کند (جواهریان، ۱۳۸۳: ۱۰۹).

مربع شکل تقسیم می‌شود که در واقع کرت‌های اصلی باغ بهشت آیین همین مربع‌ها می‌باشند. عمارت هشتی که در انتهای محور اصلی باغ و متصل به دیوار جنوبی است در واقع گوشک باغ محسوب می‌شود. عمارت هشتی دارای سه اتاق بزرگ و حوضخانه‌ای (با حوض یکپارچه مرمین) در وسط می‌باشد. طرح آن شبیه سایر گوشک‌های ایرانی است و طبقه فوقانی یک تالار و صغه و منظر دارد (جواهریان، ۱۳۸۳: ۱۱۳). در سمت غرب عمارت هشتی، عمارت طنبی بزرگ و مجللی قرار دارد که دارای بادگیری مربع‌شکل و رو به باغ است. در دو طرف تالار طنبی، صغه‌ها و شبستان‌هایی در یک طبقه جای دارد در و روزن‌های آن‌ها به طنبی باز می‌شود. در زیر طنبی، زیرزمینی ژرف کنده‌اند که با دو پله راست به باغ می‌پیوندد و از طرف جنوب با راهرویی به محوطه زیر بادگیر ارتباط دارد (همان، ۱۳۸۳: ۱۱۵).

۳-۲- گیاهان در باغ دولت‌آباد

گیاهان در باغ ایرانی با هدف ایجاد سایه، برداشت و تزئین کاشته می‌شدند. اغلب گیاهان موجود در باغ شامل درختان سایه‌دار و محصول‌دار است و کمتر گل‌ها و گیاهان زینتی در باغ وجود دارد. سه نوع گیاه در باغ‌های ایرانی وجود داشته است که شامل: درختان (سایه افکن: بید، چنار، نارون، سرو، سپیدار، ارغوان، عرر و توت؛ درختان میوه: سیب ترش، آلو سیاه، هلو، انار، زردآلو، شفتالو و ...) بوته‌ها (انواع گل سرخ و انواع گل یاس و ...) و گل‌های زینتی (بنفشه، سوسن، زنبق، لاله، قرنفل و ...) (نعیما، ۱۳۸۵: ۳۶).

سطح باغ دولت‌آباد به دو بخش تقسیم شده است: یک باغ خصوصی برای خانواده و یک باغ برای مراسم و ورزش. اقامتگاه زمستانی خانواده در باغ خصوصی رو به تابش جنوب قرار گرفته است در طرف دیگر، اقامتگاه تابستانی قرار گرفته است که در سایه قرار گرفته واز آزار هوای بسیار گرم فارغ است و به وسیله پنج حوض و نسیمی که در بادگیر می‌وزد خنک می‌شود (جواهریان، ۱۳۸۳: ۱۱۰). در نواری که میان دو ساختمان و در راستای محور مرکز قرار گرفته است شبدر کاشته شده است و این در حالی است که در دو طرف این نوار درختان گیلان و انار کاشته شده‌اند. باغ از ردیف کاری درختان مختلف برخوردار است که عمده‌ترین آنها را سرو و کاج تشکیل می‌دهد. درختان مثمر باغ شامل انگور و انار است که داخل کرت‌ها کاشته شده‌اند. در این باغ بوته‌های گل سرخ نیز به فراوانی یافت می‌گردد که به صورت ردیفی کاشته شده‌اند.

۳-۳- آب در باغ دولت‌آباد

منبع اصلی تأمین آب باغ، قنات دولت‌آباد می‌باشد. علاوه بر قنات، برای مواقع خشکسالی و برای سیراب کردن باغ و پرکردن حوض‌های متعدد آن، یک چاه و منبع آب با گورو در ضلع شرقی باغ و در کنار ابنیه خدماتی احداث شده بود. همچنین در مواقع اضطراری از آب ذخیره شده در آب انبار باغ نیز استفاده می‌شد (انصاری و محمودی نژاد، ۱۳۸۶: ۲۱).

در باغ دولت‌آباد، آب به تمامی به نمایش گذاشته می‌شود. معمار با بازی وصف‌ناپذیری، بارها آب را به درون زمین برده و بیرون آورده است، بطوریکه آب در تمام سطح باغ حضور دارد. آب ابتدا در زیر بادگیر عمارت هشتی و در یک حوض یکپارچه مرمرین دیده می‌شود که در آن می‌جوشد و بالا می‌آید. سپس به حوضی در وسط این عمارت وارد می‌شود و از آن به سه حوض کشیده مستطیل شکل در سه شاه‌نشین سرازیر می‌شود. در مقابل ارسی اتاق‌ها، سه سینه کبکی وجود دارد که از سنگ مرمر است و آن را به شکلی تراشیده‌اند تا موج ایجاد کند و حجم آب را بیشتر از واقعیت نشان دهد. آب از هر سینه کبکی، وارد یک حوض کوچک می‌شود و از آنجا در آب‌نمای بزرگ باغ جاری می‌شود. این آب‌نما دقیقاً بر محور اصلی باغ قرار دارد و ابعاد آن متناسب با ارتفاع بادگیر عمارت هشتی است، بطوریکه تصویر این عمارت را بگونه‌ای کامل در آب منعکس می‌کند. بعد از آن آب از زیر عمارت سردر وارد باغ بهشت آیین می‌شود و به یک استخر ۱۲ ضلعی بزرگ که در شمال عمارت قرار دارد می‌ریزد و از آنجا به سمت سه استخر مستطیل شکل در سه جانب دیگر سرازیر می‌شود. سپس آب از این استخرها بسوی خیابان‌ها و آبادی‌ها جاری می‌شود و به مصرف کشت و زرع می‌رسد. در واقع معمار تنها به عبور آب از لایه‌های زیرین زمین و سیراب کردن درختان قناعت نمی‌کرد، بلکه آب گوارا را به روی زمین می‌آورد و به نمایش می‌گذاشت تا روح ساکنان کویر را نیز سیراب کند (جواهریان، ۱۳۸۳: ۱۱۴).

۴- توصیف بهشت از منظر قرآن

بهشت در قرآن مجید با اسامی و اوصافی همچون: جنة المأوی، جنة النعیم، جنة الخلد، دارالسلام، دارالمتقین، دارالمقامه، عدن و فردوس بکار رفته است. اغلب آیات سوره دهر در وصف نعمت‌های بهشتی است که در اختیار اهل بیت (علیهم السلام) قرار می‌گیرد. این سوره در آغاز، خلقت انسان را خاطر نشان می‌سازد و سپس می‌فرماید که خدای تعالی او را به راهی که تنها راه اوست هدایت کرده است. آنگاه می‌فرماید برای کافران انواعی از عذاب و برای شاکران الوانی از نعمت آماده شده است و اوصاف آن نعمت‌ها را در طی هیجده آیه شرح می‌دهد. ائمه اهل بیت (علیهم السلام) معتقدند که این سوره در مدینه نازل شده است. در مجمع‌البیان از ابو حمزه ثمالی روایت شده که وی در تفسیر خود گفته: حسن بن حسن ابو عبدالله بن حسن برایم حدیث کرد که این سوره در مدینه در شان علی (ع) و فاطمه (علیها السلام) و امام حسن و امام حسین (علیهم السلام) نازل شد (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۱۹۵).

در آیه اول (هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَّذْكُوراً^(۱)) مراد از انسان جنس بشر تفسیر شده که بعضی معتقدند مراد از آن، آدم ابوالبشر است اما آیه بعدی (إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعاً بَصِيراً^(۲)) که اعلام می‌دارد انسانی که از نطفه خلق شده است با این تفسیر سازگاری ندارد. چون ابوالبشر از نطفه خلق نشده است. در این آیه سه عامل در رستگاری انسان مشخص می‌شود که آن سه عامل چشم، گوش و دل است که خداوند آنها را برای ادای شکر و پیمودن راه رستگاری در انسان قرار داده است (لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ) ولی افراد بشر فقط اندکی در این راه آن‌ها را بکار می‌گیرند (همان، ۱۳۶۳: ۲۰۱). از آیه ۵ تا ۲۲ شرح مفصلی از باغ بهشت ارائه شده است لذا به جهت ارتباط موضوع، آیات مذکور تشریح و از باقی آیات صرف نظر می‌شود.

در آیه ۵ خداوند می‌فرماید: آنهائیکه سپاسگذار هدایت الهی هستند (نیکوکاران) از جامی می‌نوشند که به کافور آمیخته شده است و نخستین نعمت باغ بهشت را که شراب طهور معطر خاصی دارد معرفی می‌کند. شرابی که بهشتیان با نوشیدن آن اندوه و ناراحتی از درون جان خود می‌شویند (إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا (۵)) منظور از ابرار در این آیه نیکوکارانی است که در زمره شاکرین قرار دارند نه اینکه شاکرین منحصرًا در ابرار باشند (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۲۱۴). قرآن کریم در سوره‌های بقره آیه ۱۷۷ و آل عمران، آیه ۱۹۲ ابرار را دارای ویژگی‌هایی مانند: ایمان به خدای سبحان، قیامت، کتاب و پیامبران، انفاق به یتیمان، نمازگزار، پرداخت زکات، وفای به عهد، صبر در جهاد و تقوا داشتن معرفی می‌کند. در آیه بعدی به سرچشمه‌ای که این جام شراب طهور از آن پر می‌شود اشاره می‌کند. (عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا (۶)). در این آیه کلمه عینا بدل از کافور است و به همین خاطر منصوب شده است. یعنی کافور عبارت است از چشمه‌ای که بندگان خدا از آن می‌نوشند. بنابراین معنای دو آیه فوق (۵ و ۶) چنین می‌شود: ابرار از جامی می‌نوشند که مقداری کافور با آن آمیخته شده و طعم کافور گرفته است (میرباقری، ۱۳۸۷: ۳۵). کافور چشمه‌ای است که اصل آن در اختیار «عباداله» است، از آن می‌آشامند و آن را منشعب می‌سازند. بنابراین تعبیر ابرار برای اهل بیت پیامبر بکار نرفته است، بلکه آنها عباداله هستند که آیات بعد در ذکر آنهاست. در این دو آیه خداوند تنعم ابرار را بیان می‌کند. در ادامه نیز از نعمت مسکن و لباس بهشتیان سخن می‌گوید (وَجَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَحَرِيرًا (۱۲)) و می‌فرماید که آنها را در باغ‌های مخصوصی از بهشت جای می‌دهد و بهترین لباس‌ها را بر آنها می‌پوشاند و این در حالی است که آن‌ها بر تخت‌های زیبا تکیه کرده و نه گرمی آفتاب را می‌بینند و نه سردی هوا (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۳۴) و اشاره به راحتی و آرامش کامل آنها می‌کند (مُتَّكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا (۱۳)) کلمه ارائک در این آیه جمع کلمه اریکه است و ۵ بار در قرآن بکار رفته (خرمشاهی، ۱۳۸۹: ۵۳) که به معنای هر چیزی است که به آن تکیه دهند و کلمه زمهریر به معنای سرمای شدید است (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۲۱۷). در این آیه صریحاً از سایه‌های ممتد بهشتی نام برده شده است و عدم احساس گرمای آفتاب به خاطر سایه درختان بهشتی است که در سوره واقعه آیات ۲۸ تا ۳۰ (فِي سِدْرٍ مَّخْضُودٍ وَطَلْحٍ مَّنْضُودٍ وَظِلٍّ مُّمدُودٍ) و رد آیه ۳۶ (تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلُّهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا) نیز به آن اشاره شده است. در ادامه به سایه‌سار درختان بهشتی و سهولت چیدن میوه‌های آن درختان اشاره می‌کند (وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ أَعْقُوبُهَا تَدْلِيلًا (۱۴)). ممکن است منظور از دانیه (نزدیک شونده) در مورد سایه‌های بهشتی به معنی این است که شاخه‌های درختان بهشتی خود را خم می‌کنند و بر سر بهشتیان سایه می‌افکنند و خوشه‌های پر از میوه خود را پائین می‌آورند و در اختیار آنها قرار می‌دهند (میرباقری، ۱۳۸۷: ۳۶). کلینی در روضه کافی به سند خود از محمد بن اسحاق مدنی از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده که در صفت بهشت فرمود: و میوه‌های آن دانیه است، یعنی در دسترس اهل بهشت است. همچنین از خدمتگزاران در باغ بهشت یعنی غلامانی که با جام‌های سیمین و کوزه‌های بلورین در اطراف ابرار طواف می‌کنند، صحبت می‌کند (وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآنِيَةٍ مِّنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا (۱۵)). در آیه بعد (قَوَارِيرًا مِّنْ فِضَّةٍ قَدَّرُوهَا تَقْدِيرًا (۱۶)) اندازه و تناسب این خدمات را اعلام می‌کند که ظرف غذا و شراب هم به اندازه همان مقدار طعام و شراب اندازه‌گیری شده است و چیزی از غذا و شرابشان در ظرف‌ها نمی‌ماند (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۲۱۹). در آیه ۱۷ به نوشیدنی‌های لذت‌بخش و غذاهای بهشتی

(وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَتْ مِرْجُهَا زَنْجَبِيلًا (۱۷)) و به چشمه ای که سلسبیل نام دارد (عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا (۱۸)) می‌پردازد. بعضی از مفسرین معتقدند در عرب مرسوم بوده که از زنجبیل استفاده عطر و بوی خوش می‌کرده‌اند و آن را در جام نوشیدنی‌ها می‌ریختند، در این آیه نیز وعده داده که زنجبیل‌های بهشتی را که پاکیزه‌تر و خوشبوتر است در جام شرابشان می‌ریزند. کلمه زنجیل و سلسبیل همین یکبار در قرآن آمده است و گویا سلسبیل و زنجبیل بهشتی فقط از آن اهل بیت (علیهم السلام) است. کلمه سلسبیل نیز به معنای آبی سبک و لذیذ است.

در آخر هم از خصوصیات پذیرایی کنندگان که فرزندان بهشتی که همیشه طراوت و خرمی جوانی و زیبایی منظر را دارند صحبت می‌کند (وَ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا مَّنْشُورًا (۱۹)) و می‌فرماید اگر چشم خود را به بهشت بیفکنی در آنجا ملکی کبیر می‌بینی که با هیچ مقیاسی نمی‌توان تقدیرش کرد (وَ إِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَ مَلَكًا كَبِيرًا (۲۰)). در مجمع‌البیان در ذیل همین آیه آمده است که آن ملک، ملکی است زوال و فناپذیر (طبرسی، ۵۴۸ق: ۹۵). در آیه ۲۱ (عَلَيْهِمْ نِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَ إِسْتَبْرَقُ وَ حُلُوعَا أَسَاوِرٍ مِّنْ فِضَّةٍ وَ سِقَاهُمْ رَبَّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا (۲۱)) نیز لباس بهشتیان را که از حریر نازک سبز و از دیبای ضخیم است توصیف می‌کند. آیه ۲۲ (إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَ كَانَ سَعْيُكُمْ مَّشْكُورًا (۲۲)) آخرین آیه‌ای است در سوره انسان که در مورد بهشت سخن گفته است که آن هم توجه دادن به پاداش الهی است. در مجموع در این آیات، خداوند باقرآنی را این‌گونه توصیف می‌کند:

- باغ‌های طرب انگیز که زیر درختانش نهرها جاری است.
  - درختان و سایه‌های آن مانند میوه‌های همیشه‌گی است.
  - چشمه سلسبیل در آنجا جاریست.
  - نهرهایی از شراب ناب که برای نوشندگان لذت بخش است.
  - اعتدال هوا در بهشت بخاطر درختان سایه دار است.
  - تخت‌هایی زیبا جهت استراحت و لذت بردن از چشم‌انداز باغ وجود دارد.
  - خدمات دهی آسان از بهشتیان صورت می‌گیرد.
  - آفرینش هر چیز به قدر نیاز انسان است.
- با توجه به آیات سوره انسان و تفاسیر مربوطه به آن و همچنین تحلیل و تطبیق باغ ایرانی در دوره اسلامی با آیات مذکور، شاخص‌های معماری بر مبنای هنر اسلامی استخراج گردید.

۵- شاخص‌های هویت معماری و هنر اسلامی

مطالعه متون اسلامی ویژگی‌هایی بعنوان معیار و ملاک تهیه طرح‌ها در اختیار طراحان و برنامه‌ریزان قرار می‌دهد که برگرفته از جهان‌بینی حاکم بر فرهنگی است که در کالبد محیط جاری و ساری است. طبق تعالیم اسلامی انسان خلیفه خدا بر روی زمین است و به تبع فعالیت‌های او باید ویژگی‌هایی داشته باشد که افعال و مخلوق الهی به آن متصف‌اند. این جهان‌بینی اسلامی حاکم بر محیط رافضای فکری می‌نامند

که اصلی‌ترین نقش را در ظهور محیط مصنوع ساخته شده توسط بشر را ایفا می‌کند. ارزش‌های اسلامی مذکور می‌توانند و باید در مصادیق کالبدی نقش مهمی ایفا نمایند. اصول و ارزش‌های حاکم بر محیط و فضای اسلامی شامل:

۵-۱- تعادل (عدل): اساس دین اسلام اعتدال است و تعادل تجلی عدل است. علامه طباطبایی عدالت را در لغت به معنی اعتدال بین عالی و دانی و حد وسط بین افراط و تفریط می‌داند. او معتقد است آراسته‌ترین مکان، جایی است که در آن عدالت باشد (۱۳۶۳: ۲۰۵). اگر جهان بعنوان الگویی جهت شکل دادن به محیط زندگی مدنظر قرار گیرد، ویژگی‌های حاکم بر عالم وجود می‌تواند در مقیاسی کوچکتر در ایجاد محیطی انسانی مورد توجه قرار گیرد. از طرفی رعایت عدل در ایجاد محیط انسانی عبارت از انتخاب مکان و واگذاری نقشی خاص به هر عنصری در محیط (نقی زاده، ۱۳۸۷: ۴۵۹). لذا می‌توان مصادیق تعادل در ایجاد یک محیط مصنوع را شامل:

- مکان‌یابی مطلوب عناصر محیط و مجاورت متناسب آنها

- تناسب مطلوب بین ابعاد فضا و کالبد با ویژگی‌های روانی و جسمی انسان

- ایجاد ارتباط بین طبیعت و محیط مصنوع

- ایجاد تعادل بین عملکردهای پاسخگو به نیازهای انسان

۵-۲- زیبایی: در هر جامعه‌ای معیارهای زیبایی‌شناسی از جهان‌بینی حاکم بر آن جامعه نشأت می‌گیرد. درجات زیبایی در قالب سه گروه قرار دارند. زیبایی محسوس، زیبایی معقول و زیبایی معنوی. زیبایی محسوس پائین‌ترین مرتبه زیبایی است و مخصوص عالم ماده و جسم انسان است. این زیبایی وجه اشتراک انسان و حیوان است. مانند لذت برخی حواس از پدیده‌ای خاص. زیبایی معقول مرتبه‌ای از زیبایی است که توسط روان انسان درک می‌شود. این زیبایی نتیجه تجزیه و تحلیل و تدبر و تعقل در آگاهی‌های محسوس با بهره‌گیری از معیارهای برگرفته از جهان‌بینی کسی است که پدیده‌ای را از نظر زیبایی مورد ارزیابی قرار می‌دهد (نقی زاده، ۱۳۸۵: ۲۱۳). زیبایی معنوی مرتبه بالاتری از زیبایی است که با عالم معنا در اتصال است که زمینه وصول انسان به زیبایی الهی را فراهم می‌کند. این نوع زیبایی وجه ممیزه انسان از حیوان می‌باشد.

۵-۳- وحدت در کثرت: وحدت اصلی الهی وابستگی همه چیز به خدای یگانه را نشان می‌دهد. وحدتی که طراح یا معمار در کالبد یک بنا یا اثر هنری متجلی می‌سازد می‌تواند به نمایشی از وحدت جامعه منجر شود. بنابراین در سلسل مراتب وحدت، وحدت کالبدی یک فضا زمینه‌ای برای وحدت جامعه خواهد شد. این وحدت علاوه بر برآوردن نیازهای انسان می‌تواند عدم یکنواختی را نیز به همراه داشته باشد. چرا که یکنواختی نشان دهنده عدم تعادل است. یکی از اثرات رعایت اصل وحدت در کثرت تنوع است. همچنین یکی از ابزارهای لازم در جهت رسیدن به این اصل توجه طراحان و معماران به قوانین و طرح‌های هندسی است (نقی زاده، ۱۳۸۵: ۲۱۵). برای این منظور و رسیدن به وحدت در عین کثرت در ایجاد محیط‌های مصنوع بر اساس مبانی و تعالیم اسلامی باید وحدت ما بین ارزش‌های جهان‌بینی اسلامی با اصول حاکم بر مبانی نظری طرح‌ها مدنظر قرار گیرد.

۴-۵- هماهنگی: هماهنگی یعنی تنظیم ارتباط فی مابین چند شیء در راستای رسیدن به هدف آنها. هماهنگی از جمله اصولی است که برای موفقیت یک طرح و برنامه باید رعایت گردد. در دین مبین اسلام در آثار مصنوع دست بشر با جهان هستی هماهنگی دیده می‌شود. از طرفی ساخت اشیاء مطابق با فطرت و طبیعت آنها نوعی از هماهنگی و همچنین زیبایی را به همراه می‌آورد. انسان مسلمان نیز به تبعیت از تعالیم اسلام همواره سعی نموده هماهنگی را در ساخت کالبدی محیط با ارزش‌های دینی مدنظر قرار دهد و بنوعی فرم را با عملکرد هماهنگ نمایند تا به وحدت مورد نظر در کل مجموعه دست یابد (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۱۶-۲۱۸). برخی از مصادیق هماهنگی در محیط مصنوع بشری عبارتند از:

- هماهنگی کلیت فرم با عملکرد
- هماهنگی طرح با شرایط محیطی مکان اجرای طرح
- هماهنگی و تناسب ابعاد فضاها با نیازهای فیزیولوژیک انسان

۵-۵- اندازه: مطالعه تعالیم اسلام نشان می‌دهد که نظمی بر جهان و پدیده‌های آن حاکم است که بعنوان آیات الهی می‌تواند الگویی برای شناخت ویژگی‌های محیط مصنوع بشری قرار گیرد. آیات بسیاری در قرآن کریم موضوع اندازه را در خلقت الهی بیان می‌کند، از جمله در سوره فرقان (خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا) که اشاره به تعیین اندازه هر چیز در جهان دارد. در ارزش‌های دینی نیز همچون اجتناب از اسراف توجه ویژه‌ای به اندازه شده است. انسان نیز با رعایت تناسبات در ابعاد فضای ساخته شده به دست خود سعی دارد اندازه و توازن را در محیط حفظ نماید.

۵-۶- حد: حد هویت موجودات عالم و حیطة نفوذ و قدرت آنها را مشخص می‌کند. اساساً مخلوق بودن یک شیء نیازمند داشتن حد و حریم خود است که داشتن این ویژگی او را در رسیدن به هدف عالی از خلقتش یاری می‌کند. رعایت حد در ساخت محیط توسط انسان باعث می‌شود، عملکردها و فضاهای موجود کارایی مطلوب خود را داشته و از اختلاط آنها جلوگیری می‌کند. از طرفی جهان بینی و فرهنگ از جمله عواملی هستند که در تعیین حد و حریم هر موضوع نقش مهمی ایفا می‌کنند (همان، ۱۳۸۵: ۲۲۳). همچنین حواس انسان یا حریم‌های حسی نیز در تعیین این محدوده موثرند. رعایت حریم در هر مجموعه‌ای باعث می‌شود به ارزش‌هایی همچون حقوق فردی و جمعی در کالبد مجموعه دست یافت.

۶- بحث و تحلیل یافته‌ها

معمولاً باغ در هر تمدنی مظهر الگوی آرمانی زندگی در آن تمدن می‌باشد. بنابراین باغ آینه باورها و اعتقادات مردمان هر دوره بر اساس اعتقادات مذهبی است. در ایران باغسازي یادگاری از باورهای کهن مبتنی بر طبیعت‌گرایی است که ریشه در اعتقاد و ارتباط دینی دارد. در تمدن اسلامی باغ بازنمایی از بهشت دارد. بطوریکه آیات و روایات زیادی خداوند به بندگان نیکوکارش وعده باغ بهشت در جهان دیگر می‌دهد. در این میان سوره انسان از معدود سوره‌هایی است که در آن توصیفات دقیقی درباره باغ ایرانی وجود دارد که در آن به بهشت اشاره شده است. آنچه که از بازخوانی عناصر کالبدی باغ ایرانی مشاهده و درک می‌شود، مبین تجلی مفاهیم قرآنی مطرح شده در سوره انسان در باغ دولت‌آباد است. تجلیات مذکور شامل تخت‌ها،

نوشیدنی‌ها و همچنین نعمت‌هایی چون آرامش و امنیت است. هوای مطبوعی که در کالبد باغ احساس می‌شود و حس آرامش بخشی که به بازدیدکننده القاء می‌کند، بیانگر جوی بهشت گونه می‌باشد. بر اساس تعبیر قرآنی استخراج شده در سوره انسان عناصر کالبدی باغ ایرانی در تناظر با نعمت‌های اشاره شده در قران می‌باشد. این نعمت‌ها و صور آنها در قران در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲- نعمت‌ها و صور نعمت ذکر شده در باغ بهشت به تعبیر سوره انسان ماخذ: نگارندگان ۱۳۹۱

بازاریابی	نعمت‌های ذکر شده در باغ بهشت	صور نعمت به تعبیر قران در سوره انسان
	مسکن	و جَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَ حَرِيرًا (۱۲)
	لباس فاخر	عَلَيْهِمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ (۲۱)
	تخت‌ها و فرش‌های زیبا	مُتَكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ (۱۳)
	انواع میوه‌ها و خوردنی‌ها	و ذَلَّلْتُ قُطُوفَهَا تَدْلِيلًا (۱۴)
	چشمه و انهار	عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا (۱۸) يُنَادِ يَسْرُبَ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا (۶)
	ظروف زیبای بهشتی	و يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآنِيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا (۱۵) قَوَارِيرًا مِنْ فِضَّةٍ قَدَرُوهَا تَقْدِيرًا (۱۶)
	وسایل زینتی	و حُلُوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ (۲۱)
	پذیرایی کنندگان	و يُطَوَّفُ عَلَيْهِمْ ولَدَانٌ مُخَلَّدُونَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا مَنثورًا (۱۹)
زیارتی	امنیت و آرامش	فَوْقَاهُمْ اللَّهُ شَرَّ ذَلِكَ الْيَوْمِ (۱۱)
	سابه آرام بخش و دل‌انگیز	و دَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا (۱۴)
	هوای مطبوع و ملایم	لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمَهْرِيرًا (۱۳)

با توجه به تفاسیری که از آیات سوره انسان آمده است، می‌توان به مشابهت‌هایی میان باغ بهشت قرآنی که نعمت‌های آن در جدول ۲ ذکر شده است، با باغ‌هایی که بعد از ورود اسلام در ایران بوجود آمده است، اشاره نمود و چون که انسان مسلمان در پایان زندگی دنیوی خود در جهانی دیگر در پی بهشتی است که خداوند در قران وصف نموده است، نمونه‌ای از آن را در این دنیا بر اساس مصادیق قران به عنوان باغ دنیوی طراحی نموده است. از طرفی نیز گفتنی است که نعمت‌های شکوه بار بهشتی که خدا وعده آن‌ها را به «برار» می‌دهد، همه و همه متناسب با سرای آخرت است و در دنیا نظیر و مانند ندارد، اما قرآن بدان دلیل که با زبان و فرهنگ مردم دنیا سخن بگوید، آن نعمت‌ها را با نام عناصر مورد نظر مردم دنیا معرفی می‌کند. در جدول ۳ به نعمت‌های ذکر شده در قران و مصادیق آن نعمت به عنوان عناصر کالبدی و حسی آن در باغ دولت‌آباد یزد و فضای بوجود آمده در باغ بر اساس هنر اسلامی اشاره شده است.

جدول ۳- بازخوانی عناصر در بهشت قرآنی و باغ دولت آباد
ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۱

فضای فکری و نظری در باغ	تصویر مصادیق	مصادیق نعمت در عناصر باغ دولت‌آباد یزد	نعمت‌های ذکر شده در باغ بهشت
اشاره به هماهنگی فضاها و عملکردها با شرایط محیطی و اقلیمی		احداث ساختمان‌های هشتی (بادگیر تابستانه)، بهشت آئین (زمستان)	تفرجگاه، مسکن
اشاره به تعادل و هماهنگی مبنی بر مکان‌یابی مطلوب عناصر محیط با ویژگی‌های فیزیولوژیکی انسان		- بنه‌گاه که زمینی مربع مستطیل در زیر درختان کهن سال که نشیمن‌گاه تابستانی بوده است.	تخت‌ها و فرشهای زیبا
		- قراردادن تخت‌هایی در کنار حوض یا استخر	انواع میوه‌ها و خوردنی‌ها
		- کاشت درختان مثمر مانند: انار و انگور	مسکن
نمایش وحدت در کثرت مجموعه		- احداث قنات، حوض و استخر و آبنا در محور اصلی باغ	چشمه و انهار
اشاره به زیبایی محسوس، معقول و معنوی		- استفاده از سینه‌کبکی از سنگ مرمر که آن را به شکلی می‌تراشیدند تا موج ایجاد کند. استفاده از ارسی مشبک به شیشه‌های رنگی استفاده از سنگ مرمر در بنای باغ استفاده از کاشیکاری در بدنه بناها از آجرهای کاشی و زمینه سفید	وسایل زینتی

فضای فکری و نظری در باغ	تصویر مصادیق	مصادیق نعمت در عناصر باغ دولت‌آباد یزد	نعمت‌های ذکر شده در باغ بهشت	زیبایی کالبدی
اشاره به تعادل و عدل از طریق دسترسی به امکانات عمومی		احداث فضاهای خدماتی همچون: مطبخ (آشپزخانه) اتاقهای خدمه، اصطبل‌های تابستانه و زمستانه، درشکه‌خانه و یک برج دیده‌بانی و آب‌انبار خصوصی، دو بازارچه	پذیرایی‌کنندگانی سرشار از ادب، کمال، جمال	
نمایش زیبایی و وحدت در کثرت		طلاکوبی و نقره‌کاری و میناکاری ظروف	ظروف زیبای پذیرایی	
اشاره به حد و حریم		ایجاد دیوار و حصار در پیرامون باغ	امنیت و آرامش	
نمایش وحدت در کثرت مجموعه		کاشت ترکیبی درختان همیشه‌سبز و خزان‌پذیر همچون: سرو، کاج، بید	سایه آرام بخش و دل‌انگیز	
اشاره به هماهنگی فضاها و عملکردها با شرایط محیطی و اقلیمی		احداث بادگیر و تلفیق باد و آب که درحوض‌های داخل ساختمان در جریان است هوای خنک به قسمت شاه‌نشین و تالارها انتقال می‌یابد.	هوای مطبوع و ملایم	

نتایج

می‌توان نتیجه گرفت باغ بهشت، باغی است که مقدمات آسایش جسمی و روحی انسان در آن در نظر گرفته شده است و هدف آرمانی انسان در آن پیاده گردیده است. این همان آرمانی است که انسان مسلمان در پایان زندگی دنیوی خود در جهانی دیگر در پی آن است. به همین خاطر است که نمونه‌ای از آن را در این دنیا به عنوان باغ دنیوی طراحی نموده است. آرمانی که همیشه انسان بطور فطری در جستجوی آن در این جهان بوده و سعی کرده در طراحی و معماری خود آن را پیاده نماید. این الگوی مادی تلاشی است در جهت رسیدن به الگوی الهی.

با توجه به نتایج بدست آمده در جدول ۳ و اسکیس‌های ارائه شده، می‌توان طرحی کاربردی در راستای تجلی و تبلور عینی آیات و احادیث اسلامی هم در طراحی باغ و هم در فضاهای شهری ارائه نمود.

منابع

- آریان‌پور، علیرضا (۱۳۶۵)؛ پژوهشی در شناخت باغ‌های ایرانی و باغ‌های تاریخی شیراز، انتشارات تاریخ و فرهنگ ایران زمین، چاپ اول.
- ابوالقاسمی، لطیف (۱۳۷۱)؛ هنجار باغ ایرانی در گذر تاریخ، جلد دوم، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران.
- اردلان، نادر؛ بختیار، لاله (۱۳۸۰)؛ حس وحدت - سنت عرفانی در معماری ایرانی، حمید شاهرخ، نشر خاک.
- انصاری، مجتبی؛ محمودی نژاد، هادی (۱۳۸۶)؛ باغ ایرانی تمثیلی از بهشت، نشریه هنرهای زیبا، (۲۹).
- ایرانی بهبهانی، هما (۱۳۸۶)؛ درسنامه سیر اندیشه‌های معماری منظر، دانشکده محیط زیست دانشگاه تهران.
- بحرانی، سیدهاشم (۱۳۵۷)؛ تفسیر البرهان، مرکز چاپ و نشر موسسه بعثت تهران.
- پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۲)؛ تجلی هنر معماری اسلامی ایران در شبه قاره هند مورد مطالعه تاج محل، فصلنامه تحلیلی - پژوهشی هنر، (۱)، شماره سوم.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۳)؛ باغ‌های ایرانی، مجله آبادی، (۴)، شماره ۱۵.
- دیبا، داراب؛ انصاری، مجتبی (۱۳۷۴)؛ باغ ایرانی، جلد دوم، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، انتشارات میراث فرهنگی، ۲۵.
- جیحانی، حمیدرضا؛ عمرانی، محمدعلی (۱۳۸۶)؛ باغ فین، پژوهشگاه میراث فرهنگی - صنایع دستی و گردشگری.
- جوادی، شهره (۱۳۸۷)؛ اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه)، فصلنامه علمی - پژوهشی باغ نظر، (۸).

جواهریان، فریار (۱۳۸۳)؛ **باغ‌های ایرانی حکمت کهن منظر جدید**، انتشارات موزه هنرهای معاصر تهران و مؤسسه توسعه هنرهای تجسمی.

چناری، فریبا (۱۳۸۶)؛ **بهشت و بهشتیان**، انتشارات ناس.

خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۸۹)؛ **قران پژوهی ۱**، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.

سکویل وست، ویکتوریا (۱۳۴۳)؛ **باغ‌های ایران**، احمد بیرشک، مجموعه مقالات میراث ایران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۸)؛ **تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج محل**، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳)؛ **تفسیرالمیزان**، محمدباقر مؤسس همدانی، ج ۲۰، انتشارات رجا، ۱۹۱-۲۲۳.

طبرسی، فضل بن حسن (۴۶۸ق)؛ **مجمع البیان**، علی کرمی، ج ۲۹، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البیت (ع).

طوسی، معصومه؛ امامی فر، سیدنظام‌الدین (۱۳۹۰)؛ **نمادشناسی و نشانه‌شناسی عناصر باغ‌های ایرانی با توجه به عناصر باغ فین کاشان**، فصلنامه علمی - پژوهشی نکره، (۱۷).

علیپور سعدآبادی، سارا (۱۳۸۵)؛ **نعمت و ابعاد آن (۱) از دیدگاه آیات و روایات**، نشریه آموزش قران، (۴)، شماره ۲.

فیاض صابری، عزیزاله (۱۳۸۶)؛ **حکمت فلسفی، مصادیقی از حکمت در قران و حدیث**، **مجله تخصصی الهیات و حقوق**، (۲۴)، ۴۹-۶۱.

کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۹)؛ **تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی**، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها.

لیبب‌زاده، راضیه؛ حمزه‌نژاد، مهدی؛ خان‌محمدی، محمدعلی (۱۳۹۰)؛ **بررسی تطبیقی تاثیر ایده‌های معنوی در شکل باغ (نمونه موردی: باغ پاسارگاد از دوره هخامنشی و باغ فین از دوره اسلامی)**، **فصلنامه علمی - پژوهشی باغ نظر**، (۱۹)، ۸.

مسعودی، عباس (۱۳۸۸)؛ **بازشناسی باغ‌های ایرانی**، نشر فضا.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۸)؛ **تفسیر نمونه**، جلد ۲۵، ۳۸۷-۳۲۵.

منصوری، سیدامیر؛ حیدر نتاج، وحید (۱۳۸۹)؛ **نقدی بر فرضیه الگوی چهارباغ در شکل‌گیری باغ ایرانی**، **فصلنامه باغ نظر**، (۶).

مهدوی نژاد، محمدجواد (۱۳۸۱)؛ **هنر اسلامی در چالش مفاهیم معاصر و افق‌های جدید**، نشریه هنرهای زیبا، (۱۲)، ۳۲-۲۳.

مهدوی نژاد، محمدجواد (۱۳۸۳)؛ **حکمت معماری اسلامی**، جستجو در ژرف‌ساخت‌های معنوی معماری اسلامی ایران، نشریه هنرهای زیبا، (۱۹)، ۶۶-۵۷.

مهدوی نژاد، محمدجواد (۱۳۸۳)؛ معماری پیشرو و پیوند با گذشته: جستاری از منظر هویت بر آینده معماری کشورهای اسلامی، نشریه آبادی، (۴۶).

میرباقری، سیدمحسن (۱۳۸۷)؛ ملک عظیم تفسیر سوره دهر (۲ و ۱)، نشریه آموزش قرآن، (۵)، شماره ۳.

میرفندرسکی، محمدامین (۱۳۸۰)؛ باغ در مفهوم باغ، نشریه هفت شهر، (۲).

نعیما، غلامرضا (۱۳۸۵)؛ باغ‌های ایران، انتشارات پیام، چاپ اول.

نقی زاده، محمد (۱۳۸۵)؛ معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری)، انتشارات سازمان نظام مهندسی ساختمان استان اصفهان.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۷)؛ شهر و معماری اسلامی (تجلیات و عینیات)، انتشارات مانی.

وثیق، بهزاد؛ پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۷)؛ بررسی حکمت عناصر منظر در بهشت قرآنی با تأکید بر سوره الرحمن، فصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآنی، (۱).

ویلبر، دونالد (۱۳۸۴)؛ باغ‌های ایرانی و کوشک‌های آن، مهین‌دخت صبا، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.